

MAGASINET Forskningsetikk

Nr. 2 • Juni 2023 • 23. årgang

Når friheten forsvinner s. 4

Fikk tilgang til Lev Trotskijs
journal fra Ullevål sykehus

s. 8

Når kommunen byr
opp forskerne til dans

s. 12

Chatbot på godt
og vondt

s. 22

Frihet under ansvar

Både pressen og forskersamfunnet har et ideal om å fortelle noe som er sant og viktig. For å ha mulighet til det, trenger begge grupper frihet – og forpliktelser.

Forskningsinstitusjonene må sikre forskernes ytringsfrihet og individuelle akademiske frihet, slik at de fritt kan formidle pålitelig kunnskap til resten av samfunnet. Det fastslår forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora.

Også i første utgave av retningslinjene, som ble utgitt i 1993, var behovet for fri forskning understreket. Der het det blant annet at forskningsvirksomheten må sikres mot styring som går på tvers av den sannhetssøkende forpliktelse.

«Hvis sannhetskravet hadde vært strøket fra retningslinjene, hadde jeg sagt opp jobben.» sier Fredrik Engelstad i artikkelen på s. 14. Der forteller han om arbeidet med å utvikle de aller første retningslinjene, som ble utgitt for 30 år siden.

Ikke et «menighetsblad»

Som journalist og redaktør slår det meg rett som det er hvor mange likheter mitt yrke har med forskeryrket. I journalistikkens verden trekkes en fri og uavhengig presse fram som en av de viktigste institusjonene i et demokratisk samfunn. Disse egenskapene er forutsetninger for en åpen debatt og fri informasjonsformidling, og for at journalister skal kunne avdekke kritikkverdige forhold.

Dette gjelder også for Magasinet Forskningsetikk og hundrevis av andre publikasjoner som hører til under den store paraplyen fagpresse. «Menighetsblad» ble slike utgivelser litt sleivete kalt før. Det er en utdatert og feilaktig oppfatning. De fleste fagtidsskrifter jobber også innenfor rammer som skal sikre uavhengighet av utgivere/eiere. Uten en klar og tydelig formålsparagraf kan likevel veien ligge åpen for uenighet mellom redaksjon og utgiver.

Må følge spillereglene

Magasinet Forskningsetikk fikk sin første formålsparagraf i 2014. Den slo fast viktige rettigheter og plikter, og som redaktør er jeg glad for å kunne konstatere at De nasjonale forskningsetiske komiteene er en eier som i praksis verdsetter fri og uavhengig journalistikk. Etter ni år så både utgiver og redaktør et behov for en oppdatering og tydeliggjøring, og i mars var revisjonen klar.

Den nye formålsparagrafen stadfester at redaktøren tar alle avgjørelser om magasinet innhold. Magasinet Forskningsetikk skal tilstrebe en seriøs, kritisk og informativ journalistikk om forskningsetikk i sin bredde. Og samtidig som vi skal følge virksomhetens aktiviteter, skal vi også vie plass til stoff om andre relevante aktører og miljøer nasjonalt og internasjonalt.

«Menighetsblad» ble slike utgivelser litt sleivete kalt før. Det er en utdatert og feilaktig oppfatning.

Men frihet kommer ikke uten ansvar, verken for forskere eller pressefolk. Forskningens frihet er betinget av ansvarlig selvregulering og god vitenskapelig praksis. Redaktørstyrte medier må forholde seg til pressens etiske regelverk. Hvis de ikke følger spillereglene, mister begge grupper tillit, og den kan de ikke leve uten.

Elin Fugelsnes
Elin Fugelsnes, redaktør

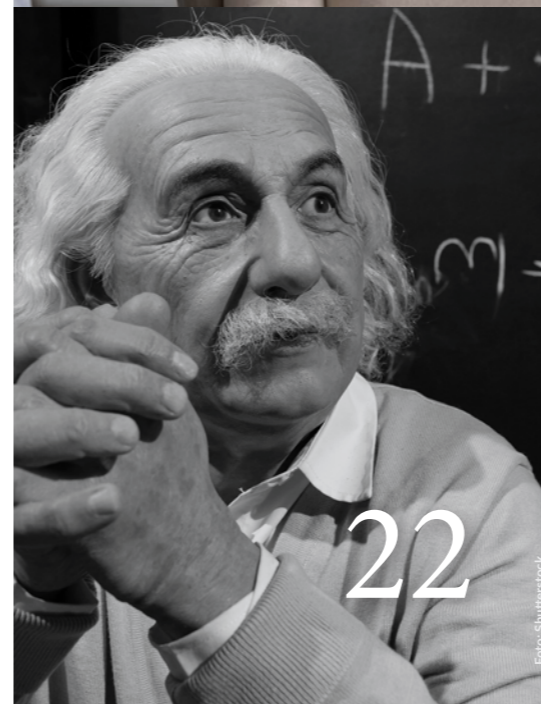
14

Foto: Elin Fugelsnes

18

Foto: Shutterstock

22

Foto: Shutterstock

INNHOLD

30 år med gode råd

I 1993 ble de aller første nasjonale forskningsetiske retningslinjene gitt ut i Norge. I den nyeste versjonen er sporene av dem fortsatt tydelige.

Side 14

Store kunnskapshull

Vi vet fortsatt for lite om kvinners helse og kjønns betydning for helse, fastslår Kvinnehelseutvalget i sin rapport.

Side 18

En angrende Einstein

«Jeg gjorde én stor feil i livet, da jeg signerte et brev til president Roosevelt som anbefalte å lage atombomber.»

Side 22

Kringsatt av fiender	4
Skal granske Trotskijs pasientjournal	8
Lærte en lekse om samarbeid	10
Skriver artikler på samleband med ChatGPT	13
– Sannhetskriteriet var styrende for oss	14
Kjønnsperspektivet er sentralt i forskningsetikken	18
Kommentar:	
Mer tid og rom til etikk i opplæringen	20
Aktuelt	21
Historie:	
Brev-bombe fra Einstein	22
Bokomtale:	
Varseltrekanter om rase og forskningsetikk	24
Ærlig talt:	
Forskerkraft og bærekraft	26
Mitt dilemma:	
Noen sitater blir for sensitive	27

En skulptur avdukes i Kyiv i mai. Den skal symbolisere ukrainske krigsfangers styrke og håp. Foto: Sergei Supinsky / AFP / NTB

Kringsatt av fiender

Hvordan beskytter du forskningsdeltakere og samarbeidspartnere når landet du forsker i, er autoritært – eller blir et krigsområde over natten?

TEKST **SILJE PILEBERG**

Da Ukraina ble invadert i februar 2022, var Ukraina-forsker Michael Gentile rask med å stenge ned nettsidene til forskningsprosjektet han jobbet med. Kollegene hans var i Kyiv, men ingen visste hvordan krigen ville utvikle seg. Om de ble anholdt av russere, kunne de risikere alvorlige konsekvenser hvis det ble klart at de hadde vært engasjert i prosjektet.

På denne tiden var Gentile hjemme i Sverige, der han bor. Men det var bare en måned siden han hadde kommet hjem fra

feltarbeid i byen Mariupol. I prosjektet så Gentile og de ukrainske kollegene blant annet på hvordan falske og Russland-vennlige nyheter preget hverdagen til folk i Øst-Ukraina. Dette undersøkte de både gjennom intervjuer og spørreundersøkelser.

– Prosjektet var politisk sensitivt. På dette tidspunktet var jeg glad for at vi ikke hadde etterlatt spor som kunne sette menneskene vi intervjuet, i fare, sier Gentile, som er professor i samfunnsgeografi ved Universitetet i Oslo.

Men han var svært urolig for kollegaene.

– De hadde jo jobbet med tema som russiske styresmakter ikke synes noe om.

Verden er mer autoritær

For første gang på to tiår er det flere lukkede autokratier enn liberale demokratier i verden. Det viser en ny rapport fra Varieties of Democracy-instituttet ved Universitetet i Gøteborg. Tilstanden er tilbake til 1986-nivåer, noe som betyr at 72 prosent av verdens folk lever under autoritære regimer. Utviklingen har vært mest merkbar i Stillehavsregionen,

Marlies Glasius understreker at forskere ikke må sette seg selv eller andre i fare. Foto: privat

Øst-Europa, Latin-Amerika og Karibia.

Marlies Glasius, professor i internasjonale relasjoner ved Universitetet i Amsterdam, mener at dette i høyeste grad påvirker forskere som skal ut i felt.

– Det kan være vanskeligere å få forskningsvisum, og man kan også bli utsatt for rene trusler. Vestlige akademikere blir påvirket, men de lokale enda mer. Jeg tenker på land som India og Tyrkia, men også Ungarn, sier hun.

I boken *Research, Ethics and Risk in the Authoritarian Field* fra 2018 skriver Glasius og kollegaer om hvilke etiske utfordringer forskere i autoritære regimer møter. Her nevner de blant annet risikoen for at forskningsresultater kan misbrukes av diktatorer eller autoritære regimer, faren for at formidling om forskningen kan hindre tilgang til områder, og utfordringer med å bygge tillit blant samarbeidspartnere og deltakere.

Det viktigste etiske hensynet er ifølge Glasius dette:

– Forskerne skal ikke sette seg selv eller folk de snakker med, i fare. De skal også ha en balanse, der de både kan publisere funnene sine og ha muligheten til å dra tilbake til felten hvis de ønsker det.

I hendene til sikkerhetstjenesten

Å ivareta de som inngår eller deltar i forskningen, er et viktig element i forskningsetikken. I retningslinjene fra Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) står det at forskerne skal sikre både konfidensialitet og anonymitet hvis dette er avtalt eller nødvendig av andre grunner.

Her må man ta spesielle hensyn i autoritære miljøer, påpeker Michael Gentile.

– Blir du anholdt av sikkerhetstjenestene i et land, kan de tvinge deg til å gi fra deg informasjon.

Han har selv erfaring fra feltarbeid i et land med autoritært og russiskvennlig styresett noen år tilbake. Der ble han en dag arrestert av sikkerhetstjenestene, som beslagla alle innsamlede data.

– Takk og lov hadde jeg ikke noe sensitivt materiale. For da var jeg helt i sikkerhetstjenestens hender.

Tok notater for hånd

Da Gentile startet forskningsprosjektet i Ukraina, hadde ikke de ukrainske forskerne mulighet til å bruke lydopptak-

appen som Gentiles arbeidssted krevde at de skulle bruke. Dette har Gentile vært glad for i ettertid. Appen oppfylte den norske lovens krav til behandling og lagring av sensitive forskningsdata, men det var ingen garanti for at den ville vært sikker i møte med en okkupasjonsmakt.

I stedet tok forskerne notater for hånd. Gentile ser på håndskrevne notater uten navn som mindre risikofylt.

– Risikoen er dårligere kvalitet fordi du kan gå glipp av noe informasjon. Men hvis du er rask med å sammenfatte de viktigste poengene etterpå, får du med det meste.

Ifølge Glasius og medforfatterne må forskere i autoritære områder ofte veie nøyaktighet og åpenhet på den ene siden opp mot vern av forskningsdeltakere og samarbeidspartnere på den andre. Dette kan handle om notater versus lydinnspilling, men det kan også handle om hvordan dataene skal lagres og eventuelt gjøres tilgjengelig i ettertid.

Risikoen for lagrede data

Fra ulike hold øker forventningen om at forskningen skal være åpen. DA-RT-prinsippene – som handler om åpenhet og tilgang på data – har fått mer feste.

Michael Gentile hadde nylig kommet hjem fra feltarbeid i Mariupol da krigen brøt ut i Ukraina. Foto: Silje Pileberg

Det vanskelige samtykket

Når forskere skal behandle personopplysninger, må de forholde seg til personvernforordningen (GDPR), der samtykke er ett av de prinsippene som gir dem et rettslig grunnlag for å samle inn og lagre slike opplysninger.

I noen tilfeller kan skriftlig samtykke innebære risiko for forskningsdeltakere. Da kan et alternativt GDPR-prinsipp være at forskningen er i allmennhetens interesse.

Forskere må likevel forholde seg til forskningsetiske retningslinjer som sier at samtykket bør være dokumenterbart, og at folk skal vite hva de er med på. Retningslinjene åpner imidlertid for at deltakerne kan gi sin aksept på andre måter hvis et dokumenterbart samtykke utgjør en sikkerhetsrisiko.

Kilder: Sikt og Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora, punkt 15

Hvordan informere forskningsdeltakere

Forvaltningsorganet Sikt kom nylig med et forenklet informasjonsskriv som kan hjelpe i samtykkesituasjoner i andre kulturer. Dette og andre tips til hvordan gi god informasjon til forskningsdeltakere, finner du på Siktets nettsider: <https://sikt.no/informasjon-til-deltakere-i-forskningsprosjekt>

Dette ses også i tidsskrifter, der mange har vedtatt erklæringen Journal Editor's Transparency Statement (JETS). Her er utgangspunktet full publisering av rådata.

Dette har ført til en usikkerhet om hvorvidt forskere forventes å lagre data, ifølge forskerne bak boken, og de frykter et økende press.

– For forskere i autoritære miljøer er det umulig å garantere forskningsdeltakere konfidensialitet hvis dataene lagres, sier Glasius.

Mange ting kan skje, også hacking, påpeker de i boken.

– I tilfeller der autoritære tendenser har blitt forsterket over tid – som Tyrkia – kan dessuten data som ikke utgjorde noen risiko på lagringstidspunktet, bety større risiko hvis de slippes etter en tids embarago, påpeker Glasius.

Spurte aldri om navn

FAFO-forsker Nerina Weiss har i flere omganger gjort feltarbeid i Tyrkia. Da hun var der første gang for rundt 18 år siden, var hun allerede svært forsiktig. Hun intervjuet folk fra den kurdiske minoriteten. I forkant hadde hun søkt om studentvisum, ikke forskningsvisum, og hun bodde hjemme hos en kurdisk-vennlig borgermester som hjalp henne å finne kontakter.

Det var absurd å søke etisk tillatelse fra et land som hadde torturert de jeg skulle arbeide med.

Nerina Weiss

– Jeg spurte aldri om navn på dem jeg intervjuet. Jeg ville ikke vite hva de het, for jeg ville ikke risikere at jeg noterte det, eller at jeg måtte lyve.

Alle forskningsdeltakere ble informert om prosjektet: om tema, hvorfor hun ville snakke med dem, og at det var frivillig å snakke med henne. De fikk også vite hvor de kunne finne henne.

Men hun innhentet bare muntlig samtykke, ikke skriftlig. Det deler hun med mange i sitt felt.

– Dette er en kontekst der folk blir tvunget til å underskrive falske tilståelser – ofte signerer du et tomt ark, og så

skrives tilståelsen etterpå. Mange skjønner ikke tyrkisk, og mange er analfabeter. Det ville vært helt uetisk å be dem signere, også fordi jeg måtte kjøre flere timer til flyplassen med papirene i etterkant. Det innebar en risiko for å bli tatt.

Ville ikke søke godkjenning

Hun opplevde at tre forskerkolleger i samme område ble sendt hjem. Selv fikk hun være der til feltarbeidet var over. Hun dro også tilbake noen år senere. Denne gangen var hun en periode redd for at forskningsprosjektet ikke skulle la seg gjennomføre.

Den europeiske finansieringskilden krevde nemlig at prosjektet skulle godkjennes av både danske og tyrkiske myndigheter. Hun skulle forske på overleverer etter tortur i Tyrkia, og forskningen skulle skje i begge land.

– For meg ble en slik godkjenning umulig. Det var absurd å søke etisk tillatelse fra et land som hadde torturert de jeg skulle arbeide med.

Hun ville sette både seg selv og forskningsdeltakere i fare hvis hun søkte. Det tok et halvt år med forhandlinger før det endte med at Weiss fikk søke godkjenning bare i Danmark.

– Det å skulle være etisk betydde at jeg måtte bryte med de etiske retningslinjene. Men jeg erfarte at det finnes en fleksibilitet i systemet, selv om ting tok tid.

Den største utfordringen

Marlies Glasius påpeker at godt designede forskningsetiske retningslinjer er helt nødvendige, fordi de tvinger forskere til å tenke gjennom hva de gjør.

– Men vi må unngå at forskningsetikken blir byråkratiske bokser vi skal krysse av i. Her trengs det et innslag av menneskelighet, mener Glasius.

Hun har selv hatt lignende erfaringer som Weiss med finansieringskilder i Europa. Det har sett mørkt ut på papiret, men latt seg løse på grunn av en forståelsesfull saksbehandler. Hun peker likevel på denne typen utfordringer som de største forskere i autoritære miljøer står overfor.

– Etske godkjenningsprosedyrer blir stadig vanligere ved europeiske universiteter, men noen ganger har de et one size fits all-preg og kan hindre, snarere enn hjelpe, forskere i autoritære sammenhenger.

Nerina Weiss har måttet ta stilling til store forsknings-etiske utfordringer på feltarbeid i Tyrkia.
Foto: Alf Tore Bergsli / FAFO

Hun kjenner ikke til tilfeller der etiske prosedyrer har stanset forskning som er under planlegging.

– Et problem som oppstår oftere, er at de som godkjenner forskningen, stiller krav som er umulige å oppfylle. Dette oppmuntrer til uklarhet om forskningen, heller enn åpenhet.

Fristelsen til å ringe

Michael Gentile var trygt hjemme i Sverige da Ukraina ble invadert. Selv om det ikke står nedfelt noe sted, opplevde han et ansvar for de menneskene han kjente, både kollegaer og forskningsdeltakere. Byen Mariupol, der han hadde vært på feltarbeid en måned før, var en viktig målskive for Russland.

– Jeg måtte stå imot fristelsen til å ringe. Fristelsen var stor, sier han.

Skrev han en tekstmelding med «Slava ukraini», slik mange på dette tidspunktet gjorde, kunne han sette mennesker i stor fare.

– Man må tilby sin hjelp på veldig forsiktig vis, og fremfor alt på et apolitisk vis.

Noen sendte han en enkel tekstmelding til om at de skulle si fra om de trengte hjelp. Andre prøvde han å få tak i gjennom kontaktelefoner til folk som hjalp mennesker å komme seg ut av Mariupol.

I dag vet han at noen av dem han har intervjuet, er døde. Men de fleste av forskningsdeltakerne, og alle samarbeidspartnerne, er i live.

To ganger har han selv kjørt til grensen for å hente familiene til folk han kjenner.

Har forskere et etisk ansvar for å følge opp mennesker de jobber med, når de over natten går over til å leve i en livsfarlig situasjon? Michael Gentile sier det slik:

– Ja, innenfor rammen for det som er, eller ser ut til å være, praktisk mulig. Men ansvaret som sådan er ikke forskningsetisk, det er bare medmenneskelig. ■

Tips til deg som skal jobbe i autoritære miljøer

- Bruk tid på å forstå samfunnet du skal studere. Å snakke om hvor man er født, eller om man har bil, kan være uproblematisk for noen – i andre tilfeller kan samme informasjon sette folk i forlegenhet eller fare.
- Snakk med folk som vet mer enn deg. De kan hjelpe deg til å vurdere hvor du kan støte på utfordringer.
- Bruk forskningsetiske refleksjoner som et verktøy for å forstå samfunnet du forsker i, enten det er nært eller fjernt, historisk eller nåtidig.
- Gjør alltid grundige etiske vurderinger. Hvis mer forskning legges på i prosjekter som en ettertanke, og man hopper over de etiske vurderingene, går det lett galt.
- Husk at du skal kunne publisere funnene dine, og planlegg for hvordan du kan gjøre det på en måte som er trygg for forskningsdeltakerne og deg selv.
- Tenk i oppstarten gjennom hvorvidt dine forskningsfunn kan bli nyttig informasjon for diktatorer eller autoritære regimer. I så fall kan det være nødvendig for eksempel å utelate spesifikke detaljer eller legge inn ekstra tid mellom datainnsamling og publisering, slik at informasjonen «går ut på dato».
- Jobber du i et samfunn med risiko for represalier, pass på ikke å sette andre i en vanskelig situasjon ved å videreformidle informasjon du får. Respekter samtidig folks rett til å ta valg på egne vegne.
- Ved internasjonalt samarbeid er det spesielt viktig med tidlige avklaringer av spørsmål, for eksempel for å sikre at man forholder seg til forskningsdeltakere på en måte som alle i samarbeidet er komfortable med.

Kilder: Heidi Østbø Haugen, leder i NESH og professor i Kina-studier, og Marlies Glasius, professor i internasjonale relasjoner

Skal granske Trotskijs pasientjournal

Hvorfor ble det ikke Lev Trotskij som tok over makten etter Lenin? Forsker Stig Frøland håper journalen fra den russiske revolusjonærens innleggelse på Ullevål sykehus gir svar.

TEKST ELIN FUGELSNES

Lev Trotskij (foran til venstre) på ferie på Sørlandet i august 1926. Foto: NTB

Han er en av de meste sentrale personer i det 20. århundre, på linje med Hitler, Stalin og Churchill.

Det er professor emeritus Stig Frølands kortfattede beskrivelse av Lev Trotskijs betydning. For mange er Frøland mest kjent for sin forskning på hiv og aids, men han har også en spesiell interesse for medisinsk historie.

Nå har han fått tillatelse til noe han håper vil kaste nytt lys over en liten bit av verdenshistorien: å studere Trotskijs pasientjournal fra Ullevål sykehus.

Etter at han ble utvist fra Sovjetunionen i 1929, oppholdt den revolusjonære politiker seg i flere land, blant annet Norge. En måneds tid i 1935 var han innlagt på Ullevål. Sykdom, særlig i form av langvarige febertokter som rammet plutselig, skal ha satt Trotskij ut av spill i perioder av livet.

– Gjetninger har preget litteraturen om Trotskijs helse. Ingen har tidligere hatt tilgang til ordentlige medisinske data om ham, påpeker Frøland.

Informasjon i pasientjournaler er regulert i ulike lovverk, deriblant helsepersonelloven. Det var ingen selvfølge at

Frøland skulle få tilgang til de taushetsbelagte opplysningene. De regionale komiteene for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) sa først enstemmig nei to ganger. I mai konkluderte et flertall i den nasjonale forskningsetiske komiteen, NEM, med at den mulige samfunnsnyttens av forskningen veier tyngre enn taushetsplikten, og ga Frøland klarsignal.

Maktkamp med Stalin

Trotskij var en innflytelsesrik politiker i det tidlige Sovjetunionen. Han grunnla og ledet blant annet Den røde armé, og var sentral i den russiske revolusjonen i 1917.

Stig Frøland tror Lev Trotskijs helseplager kan ha fått historiske konsekvenser. Foto: Gabriel Aas Skålevik / VG / NTB

Frøland beskriver Trotskij som en svært intelligent og karismatisk person som not høy anseelse i Russland. Ifølge medisineren tyder enkelte ting på at statsminister Vladimir Lenin hadde sett seg ut Trotskij som sin egen arvtager.

– Men etter Lenins død var en annen svært interessert i å ta over: Stalin. Det ble en veldig maktkamp. Ved hjelp av alle midler klarte Stalin til slutt å utkonkurere Trotskij, skisserer Frøland.

Han tror Trotskijs helseplager kan ha spilt en rolle blant annet i maktkampen med Stalin.

– Trolig satte disse febertoktene ham ut av spill i flere avgjørende situasjoner, slik at han ikke var i stand til å fighte med hele sitt intellekt. Dette kan ha fått historiske konsekvenser.

Men hva var det egentlig som feilte Trotskij? Ulike teorier har blitt lansert, deriblant malaria, men ingen leger skal noen gang ha funnet ut av det. Heller ikke det lange oppholdet på Ullevål ga noen konkrete svar.

Ved å bruke dagens medisinske kunnskap til å lese Trotskijs gamle journal har Frøland tro på at han vil få ny informasjon om den berømte pasientens helsestand. Han kjenner ennå ikke til innholdet

i journalen, men antar at den vil inneholde blant annet blodprøver, temperaturmålinger, røntgenbilder og Trotskijs beskrivelser av egen sykehistorie.

– Om jeg ikke skulle lande på en konkret eller entydig diagnose, tror jeg i alle fall at jeg skal kunne utelukke noen av dem som har vært antydning i biografiene om ham.

I 1940 døde Trotskij i Mexico – ikke av sykdom, men etter å ha blitt angrepet med isøks av en sovjetisk agent.

– Ingen blankofullmakt

Den etiske forhåndsgodkjenningen fra NEM kommer ikke uten vilkår. Frøland må informere Trotskijs etterkommere i Mexico om prosjektet. Dessuten må forskeren ta «tilbørlig hensyn» til både Trotskij selv og etterkommerne hans når det etter hvert blir aktuelt å dele det han finner med, offentligheten. Dette gjelder særlig hvis det skulle komme fram kunnskap om arvelig sykdom.

– Forskeren har ansvar for å gjøre etiske vurderinger underveis i prosjektet. Han har altså ingen blankofullmakt til å publi-

Trolig satte disse febertoktene ham ut av spill i flere avgjørende situasjoner, slik at han ikke var i stand til å fighte med hele sitt intellekt. Dette kan ha fått historiske konsekvenser.

sere alt som måtte stå i journalen, understreker Kari Milch Agledahl, leder i NEM.

– Hva kan slike hensyn være i praksis?

– Det er nok relativt lite sannsynlig at man vil finne kunnskap om arvelig sykdom som ikke er kjent fra før. Slike sykdommer ville nok ha slått ut hos slektningene allerede, sier komitelederen.

– Men det er viktig å vurdere hvor detaljerte opplysninger som kan publiseres. Det kan ha stor betydning for ivaretagelse av pårørende om man for eksempel velger å presentere en konkret diagnose, eller om man er mer generell og skriver for eksempel «en nevrologisk sykdom».

Overrasket over motstand

Frøland er glad for at prosjektet hans til slutt ble godkjent, og han forsikrer at han skal gå hensynsfullt fram. Han er overrasket over motstanden han har møtt både i REK og hos halvparten av medlemmene i NEM. Taushetsplikt har blitt vektlagt for sterkt, mens den mulige samfunnsnyttens i å få mer kunnskap om en verdenshistorisk viktig person ikke har blitt forstått, mener forskeren.

Han har fryktet at avslagene fra REK ville skape hindringer for framtidig medisinsk historisk forskning. Agledahl antyder derimot at NEMs avgjørelse kan vri pila i motsatt retning.

– I prinsippet vil alle NEMs vedtak skape presedens. Sånn sett er det kanskje litt oppklarende for REK når vi presiserer at det finnes lovhjemler som gjør det mulig for forskere å publisere resultater om enkeltpersoner. På den andre siden er vi også veldig tydelige på at hvert prosjekt må vurderes konkret. ■

Opplysninger om døde personer

I sitt vedtak legger NEM disse bestemmelsene i helsepersonelloven til grunn:

- § 21 om taushetsplikt
- § 24 om opplysninger etter en persons død
- § 29 om dispensasjon fra taushetsplikt

NEM konkluderer med at taushetsplikt ikke er til hinder for at opplysninger om en avdød person gis videre dersom vektige grunner taler for dette. Forsker må da gjøre en vurdering av hensyn til den avdødes antatte vilje, opplysningens art samt etterkommeres og samfunnets interesser.

Lærte en lekse om samarbeid

Da Trondheim kommune ville sørge for bedre skolestart, allierte de seg med NTNU. Samarbeidet satte begge parter på prøve. Nå vil de at andre skal lære av dem.

TEKST ELIN FUGELSNES

For titusenvis av Norges barnehagebarn nærmer slutten på én æra og begynnelsen på en ny seg. Når august kommer, stiller glade, ivrige, spente og nervøse barn opp i skolegården.

For noen går skolestarten smertefritt, for andre kan det være vanskelig og utfordrende. Trondheim kommune tester nå ulike modeller som skal bidra til at færre havner i den siste kategorien, gjennom satsingen Bedre skolestart for alle.

Satsingen kom som en respons på Stoltenbergutvalgets utredning om kjønnsforskjeller og skoleprestasjoner og utdanningsløp (NOU 2019.3).

– Det overordnede målet er å forebygge ungt utenforskap gjennom å fremme tilhørighet, trivsel og læring, forteller kommunens prosjektansvarlig, Helene Berntsen Svensson.

Innovasjon for de yngste

Trondheim kommune har blant annet fått støtte fra Forskningsrådet til et såkalt innovasjonsprosjekt i offentlig sektor. I et forsøk ved to barnehager og én skole skal ulike tiltak prøves ut: aldersblandede grupper på tvers av barnehagen og 1.–2. klasse, utveksling av personale mellom barnehage og SFO og utvikling av praksis med blant annet tydeligere fokus på lek.

Prosjektet har også en forskningsdel, som går ut på å finne ut hvordan barn, foresatte og personale opplever overgangen til skole før og etter tiltakene. Her bidrar fire universitet og høyskoler, ledet av NTNU.

Svensson peker på at Trondheim kommune og NTNU har et langsiktig partnerskap gjennom Universitetskommunen TRD3.0.

– Vi er opptatt av gode samskapingsprosesser. Det er viktig for oss å spille på og benytte oss av de fagmiljøene vi har, når vi for eksempel vil utvikle kvaliteten på tjenestene våre, sier hun.

Samtidig ble det raskt klart at å samskape til beste for byens barn var langt mer komplisert enn de hadde sett for seg.

Vi var vant til å være ganske fristilte.

Maria Øksnes

Nye maktkonstellasjoner

Vanligvis er det forskningsmiljøer som søker om og mottar midler fra Forskningsrådet, noe som også avspeiles i kontraktene.

– I denne typen prosjekt var det derimot krav om at Trondheim kommune stod som prosjekteier og ansvarlig for områder som vanligvis ligger til forskningsinstitusjonene. Det var forvirrende og samsvarte ikke med beskrivelsen i kontrakten fra NFR slik vi tolket den, forteller Maria Øksnes. Hun er professor ved instituttet og ansvarlig for universitetets bidrag i innovasjonsprosjektet.

De stusset på flere ting: Hva skulle et slikt samarbeid innebære? Hvilken rolle skulle forskerne ha?

– Vi var vant til å være ganske fristilte. Vi hadde samarbeidet med skoler og barnehager, men aldri med eierne av tjenestene – altså kommunen som barnehage- og skoleeier. Her fikk vi helt andre maktkonstellasjoner, forklarer Øksnes.

Tilhørighet, trivsel og læring skal forebygge utenforskap blant skolebarn i Trondheim. Illustrasjonsfoto: Johan Gadegaard / Ritzau / NTB

Flere nervøse forskere

Probleme de støtte på, er ikke unike. Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) har satt det utfordrende skillet mellom samarbeid og samrøre på agendaen gjennom flere saker de siste årene. I mediene har også forskere tatt opp bekymringen for konsekvensene av uheldig styring.

Jesper Aagaard Petersen er prodekan for forskning ved Fakultet for samfunns- og utdanningsvitenskap (SU-fakultetet) ved NTNU. Han understreker at samarbeid med offentlig sektor har vært viktig for universitetet i mange år, men ikke i en slik organisert form som nå.

– Denne typen forskning er i kraftig vekst, blant annet gjennom Forskningsrådets satsinger på kompetansebygging og innovasjon i offentlig sektor.

Det skaper ikke bare nye muligheter, men også uro rundt forskningsetikk og regelverk. Forskerne ved fakultetet er opptatt av å gjøre ting riktig.

– Vi opplever økt tilfang av forskere som er nervøse for innovasjonsprosjekter og andre samarbeidsprosjekter med offentlig sektor, sier prodekanen.

Han er opptatt av at enkeltforskere ikke skal måtte orientere seg i det ukjente landskapet alene – også fakultetet og NTNU sentralt må engasjere seg.

Armlengdes avstand

I 2019 fikk et samarbeidsprosjekt mellom Trondheim kommune og et institutt ved SU-fakultetet kritikk fra NESH. Ulike ordninger med leksefri skole skulle testes ut. Men hva var egentlig forsøk, og hva var forskning? Hva hadde henholdsvis kommunen, skoleledelsen og forskerne ansvar for? Og hvor gikk dermed grensene for hva som var obligatorisk for barn å være med på, og hva foreldre skulle få samtykke til på vegne av sine barn?

Prosjektets organisering og finansiering bidro til uskarpe skiller og uklarhet om forskningens uavhengighet, fastslo NESH i sin uttalelse.

«Det svekker forskningens troverdighet og er ikke forenlig med det forskningsetiske prinsippet om 'armlengdes avstand' mellom politikk og forskning», heter det i uttalelsen.

Tradisjonelt har det forskningsetiske ansvaret vært lagt på forskernes og forskningsinstitusjonens skuldre.

NESH benyttet anledningen til å be om at også myndigheter og offentlige etater som organiserer og finansierer samarbeidsprosjekter, sikrer at forskningsetikk er ivare tatt på en forsvarlig måte.

– Vi var ikke robuste nok

Denne uttalelsen ble Øksnes og Svensson bevisst på da de skulle sette i gang innovasjonsprosjektet. Det gikk opp for dem at de ikke hadde tenkt gjennom alle vanskelighetene de kunne støte på.

– Til å begynne med tenkte vi nok mest rundt dette med etiske utfordringer i forskning med barn, litt som i et standard forskningsprosjekt, sier Øksnes.

De innså at nye maktkonstellasjoner gjorde det nødvendig både å sikre armlengdes avstand og bidra til forståelse av frivilligheten ved å delta i forskning.

Ett av tiltakene de ble enige om, var å skille tydelig mellom selve intervensjonen og forskningen: Trondheim kommune skulle ha ansvaret for utprøvingen av tiltakene, mens forskerne skulle ha ansvaret for forskningen.

Snart befant de seg likevel i en situasjon de beskriver som «ullen» og «diffus», både med tanke på roller, nærhet versus dis-

Maria Øksnes (t.v.) og Helene Berntsen Svensson samarbeider tett, men passer på å holde «armlengdes avstand». Foto: Monica S. Nyhagen/NTNU

tanse, informasjon- og ansvarslinje og forskning versus utvikling av praksis.

Ikke bare skulle Trondheim kommune og NTNU samarbeide på en god måte; tre andre forskningsinstitusjoner var også involvert i deler av prosjektet. Prosjektet hadde i tillegg aksjonsforskningsdesign, som krevde tett samarbeid med personalet i barnehagene og på skolene.

Når Svensson ser tilbake, er hun tydelig på at Trondheim kommune hadde gjort leksene for dårlig.

– Vi var ikke robuste nok til å inngå et slikt samarbeid. Vi hadde ikke tatt inn over oss hva det ville kreve av aktivitet og refleksjon når ulike aktører skal samskape innovasjon.

Å forstå hverandre

I mars delte Svensson og Øksnes sine erfaringer på et seminar arrangert av SU-fakultetet og Trondheim kommune i regi av Universitetskommunen TRD3.0 På agendaen stod utfordringer og potensial for forskningsetikken når offentlig sektor er forskningspartner.

Primus motor var Marit Hovdal Moan, en av prosjektlederne i TRD3.0. Hennes erfaring er også at det er mange uavklarte spørsmål rundt roller og ansvar i samarbeids- og innovasjonsprosjekter.

– Usikkerhet rundt ivaretagelse av forskningsetikken kan bli et hinder for fremdrift. Men hvis man har det på plass, kan det også få samarbeidet til å gli.

Hovdal Moans oppfatning er at tematikken blir diskutert både på forskersiden og i kommunen, men at utfordringene ikke blir løftet fra enkeltprosjekt til et mer generelt nivå.

– Da ender man opp med å måtte gå opp det samme sporet hver gang man inngår et nytt samarbeid, påpeker hun.

En av Hovdal Moans oppgaver er å se muligheter og å legge til rette for gode samarbeidsformer mellom universitet og kommune. Seminaret var et konkret grep. Petersen ved SU-fakultetet synes det var viktig med en slik felles samling.

– Det som ofte er vanskelig med samarbeidsprosjekter, er at to helt ulike logikker møtes. For å bli gode partnere må aktørene i kommunen forstå vitenskapens og forskningsetikkens logikk. Motsatt må ledelse og fagmiljøer i UH-sektoren forstå praksisfeltets logikk, sier han.

Vil engasjere resten av landet

For innovasjonsprosjektet i Trondheim fikk koronapandemien store konsekvenser. Av hensyn til deltakerne i barnehage og skole ble deler av forskningen utsatt til situasjonen roet seg. Øksnes og Svensson har brukt den ekstra tida til å forankre prosjektet og jobbe seg grundig gjennom utfordringene.

Nå konkluderer de med at samarbeidet tross alt har vært fruktbart og opplysende, og ønsker at andre kan lære noe av det de har vært gjennom. Svenssons viktigste budskap er at det ikke skal være opp til den enkelte forsker eller prosjektledelse å ha den forskningsetiske kompetansen som trengs.

– Det er ledelsen og organisasjonens ansvar å sørge for at man er rusta og robust nok til å inngå slike samarbeid.

Marit Hovdal Moan er opptatt av at Trondheim kommune skal være en profesjonell aktør inn i forsknings-, utviklings- og innovasjonsprosjekt. Hun ønsker også å skape engasjement blant andre kommuner og forskningsinstitusjoner i landet rundt disse spørsmålene.

– Myndigheter og finansieringskilder forventer økt samfunnsrelevans i forskning, blant annet gjennom partnerskap mellom offentlig sektor og forskningsinstitusjoner. Disse forventningene må følges av ressurser og verktøy som setter aktørene i stand til å ivareta forskningsetiske normer og prinsipper, fastslår hun. ■

Illustrasjonsfoto: Shutterstock

Seks råd for gode samarbeid

Kommuner bør:

- bygge kompetanse for utvikling av hensiktsmessige strukturer som ivaretar tidligere erfaringer og forskningsetiske refleksjoner
- klargjøre roller og tydeliggjøre krav til ledelse av forskning og utviklingsarbeid hos alle aktører

Forskere bør:

- bruke infrastrukturene i sin institusjon/organisasjon for å søke støtte og veiledning
- klargjøre ansvarsfordeling og roller i tidlig fase gjennom konkrete samarbeidsavtaler og kontrakter

Begge parter bør:

- tenke at forskningsetikk byr på muligheter for kontinuerlig diskusjon, refleksjon og samtaler om hva som er hensiktsmessig for et prosjekt
- være åpne for at forskningsetikk tar plass underveis og kan være en ressurs i arbeidet

Kilder: Maria Øksnes og Helene Berntsen Svensson

Illustrasjonsfoto: Shutterstock

Skriver artikler på samleband med ChatGPT

Språkmodeller basert på kunstig intelligens (KI) skaper både stor bekymring og begeistring. Forsker Som Biswas befinner seg helt klart i den siste gruppa.

TEKST ELIN FUGELSNES

Hvis ChatGPT kan brukes til å skrive fortellinger og vitser, hvorfor ikke bruke den til forskning eller publisering av seriøse artikler? Det var radiolog Som Biswas' umiddelbare tanke da chatboten fra OpenAI slo ned som en bombe i november 2022, ifølge nettavisen The Daily Beast.

Forskeren ved University of Tennessee Health Science Center i USA og tjenesten inngikk et uvanlig samarbeid: Han matet ChatGPT med stadig nye spørsmål og fikk utfyllende svar. Etter få måneder kom det første resultatet på trykk i tidsskriftet *Radiology*: kommentarartikkelen «ChatGPT and the Future of Medical Writing».

Biswas legger ikke skjul på tilblivelsen: «Som den menneskelige forfatter av denne artikkelen vil jeg erklære at størsteparten av denne artikkelen er skrevet av GPT», heter det innledningsvis.

Fest setebeltet!

Med chatbotens hjelp har Biswas skrevet med lynets hastighet, og i mai var han allerede oppe i 20 artikler så langt i år.

Stefan Duma, redaktør for *Annals of Biomedical Engineering*, har merket en dramatisk økning i tilstrømmingen av

artikler etter chatbotens inntog. Mange har blitt avvist på grunn av dårlig kvalitet. Flere kommentarartikler (*Letters to the Editor*), deriblant to fra Biswas, har imidlertid sluppet gjennom, ifølge The Daily Beast.

Duma er overbevist om at verktøy som ChatGPT vil bli stadig viktigere i livet vårt: Folk må feste setebeltet og gjøre seg klare, sier han.

Ikke til å stole på

Utviklingen av avansert kunstig intelligens er så rask at den utgjør en «grunnleggende fare for samfunnet og menneskeheten», het det i et opprop i mars. KI-modeller raskere enn GPT4 må settes på vent i minst seks måneder, krevde teknologiledere og forskere på feltet. OpenAI responderte med en midlertidig stans i utviklingen av GPT5.

I forskningens og formidlingens verden handler skremmescenariet om tekster fulle av plagiater, faktafeil eller usanne påstander. Og deretter en oppsmuldring av tilliten til både forskning og akademisk publisering.

KI-Forsker Inga Strømke ved NTNU har nylig gitt ut boka *Maskiner som tenker*.

Til Magasinet *Forskningsetikk* understreker hun at språkmodeller har en rekke begrensninger, blant annet når det kommer til sannhet.

– De hadde sikkert passert Turing-testen og kunne overbevist et menneske om at det snakket med et intelligent vesen. Men kan vi bruke dem som kilde til informasjon? Da er svaret et rungende nei. De er lagd for å være samtalepartnere, sier hun.

I en lederartikkel i *Tidsskrift for Den norske legeförening* advarer redaktør Are Brean om at chatbotens imponerende evner lett kan «forføre leseren til å stole mer på teksten enn det er grunnlag for». Bruken av teknologien må fortsatt både utvikles, diskuteres og reguleres, understreker han.

Annals of Biomedical Engineering og redaktør Dumas har allerede tatt grep: Nylig innførte tidsskriftet retningslinjer som forbyr språkmodeller å være oppført som medforfattere. Slike artikler får heller ikke publiseres som vitenskapelige artikler. ■

– Sannhetskriteriet var styrende for oss

Komiteleder Fredrik Engelstad ville tatt sin hatt og gått hvis ikke sannhet fikk den plassen han mente den fortjente, i 1993. Sannhetsnormen er fortsatt sentral i dagens retningslinjer.

TEKST **ELIN FUGELSNES**

Én var urokråke og fremragende sosiolog, én rektor ved en barneskole. Én var veldig god på å få fram paradoksale trekk i menneskelige relasjoner, mens én hadde mange interessante forsker-erfaringer.

Fredrik Engelstad sitter på kontoret sitt på Institutt for samfunnsforskning og dykker ned i mer enn 30 år gamle minner. Han skal tilbake til barneårene til Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH).

Nå maner han fram medlemmene i komiteen og hvordan de hver på sin måte

bidro i arbeidet med å lage de aller første fagspesifikke forskningsetiske retningslinjene i Norge.

– Komiteen hadde stor kompetanse, og jeg opplevde at det var veldig fruktbare og interessante diskusjoner, forteller Engelstad, som var komiteens leder.

Refleksjon – ikke regler

Spiren til arbeidet ble sådd i Stortingsmelding nr. 28 (1988–89) *Om forskning*. Regjeringen anbefalte at det ble opprettet tre nasjonale forskningsetiske komiteer, på hver sine fagområder. I 1990 ble NESH

etablert, med oppgave å gi både prinsipielle retningslinjer og behandle kontroversielle forskningsprosjekter.

– Veldig mye av arbeidet den første perioden gikk med til å diskutere retningslinjene, forteller Engelstad.

Mens den *medisinske* forskningsetikken hadde vært etablert globalt i noen tiår, satte Norge i gang et nybrottsarbeid med sin forskningsetikksatsing på andre fagfelt. Engelstad styrte ploegen sammen med sekretariatsleder og filosof Andreas Føllesdal, som nå er professor ved Institutt for offentlig rett ved Universitetet i Oslo.

Begge trekker fram den medisinske forskningsetikken som et viktig sammenligningsgrunnlag – men ikke noe de nødvendigvis ville sikte seg inn mot.

– Noe av det som var viktig og interessant, var å få avklart forskjellen mellom medisinsk forskning og forskning innen humaniora og samfunnsvitenskap, sier Føllesdal.

Den medisinske forskningen hadde erfart atskillige grusomheter opp gjennom historien. Nürnbergkodeksen og senere Helsinki-deklarasjonen var utformet med disse overtrampene som bakteppe. Føllesdal var opptatt av at NESH ikke bare skulle kopiere dette arbeidet.

– Med en slik framgangsmåte ville man overse helt andre typer skade som kan oppstå i samfunnsvitenskapelig forskning – eller man kunne ende opp med å være overdrevent forsiktig. Var det for eksempel alltid nødvendig å ha samtykke fra forskningspersoner for å ivareta individenes og gruppenes behov? Det var ett av spørsmålene komiteen diskuterte, forteller han.

Engelstad på sin side tok klart avstand fra et viktig trekk ved innretningen av den medisinske forskningsetikken: regler, lover og forhåndsvurdering av prosjekter.

Morsomt, givende og uten store konflikter. Slik beskriver daværende sekretariatsleder Andreas Føllesdal arbeidet med retningslinjer. Foto: Yunpeng Ding

– Hovedutfordringene i samfunnsvitenskap og humaniora ligger i gråsonene. Retningslinjene skulle opprette et refleksjonsrom, ikke være et sett med regler som kunne brytes.

For Engelstad og komitékollegene ble oppskriften å dissekere forskningsfeltet: Med allmenntetisk refleksjon som utgangspunkt, tok de for seg forskerhverdagen. De løftet fram aktuelle forskningsmetoder og -prosesser og deretter dilemmaer forskere kunne komme oppi.

Dette kokte de ned til et sett etiske normer knyttet til selve forskningsprosessen og til forskningens konsekvenser.

Fornuft foran følelser

Andreas Føllesdal minnes arbeidet som morsomt og givende, uten store konflikter.

– Fredriks lederstil var viktig: lydhør, observant og reflektert i kombinasjon med en viss pragmatisme rettet mot å få til håndterbare retningslinjer.

Han beskriver arbeidet i komitemøtene som et slags seminar.

– Utgangspunktet var å få belyst tematikken så godt som mulig, men ikke spisset eller med økt temperatur.

– Så arbeidet var litt konsensusdrevet?

– Tanken var at her er det fornuftige folk med fornuftige perspektiver. Hvis vi finner ut hva hver av oss mener, blir vi beriket alle sammen.

Filosof og etiker Knut Erik Tranøy ble også en viktig samtalepartner og veiviser for lederduoen i NESH. Tranøy hadde blant annet ledet et utvalg, oppnevnt av Hovedkomiteen for norsk forskning, som i 1981 kom med innstillingen «Forskning og etisk ansvar».

– Tranøy var helt klart en foregangsmann og en viktig støtte i arbeidet vårt. Han hadde en enestående bredde i den forstand at han var filosof og samtidig veldig opptatt av medisinske eksperimenter på fanger i krigen og slikt, sier Engelstad.

Å strebe etter sannhet

Parallelt med utviklingen av retningslinjer behandlet NESH også enkelte saker om kontroversielle forskningsprosjekter. Ett prinsipp utkrystalliserte seg raskt i komitearbeidet.

– Sannhetskriteriet ble styrende for Andreas og meg. Vi visste at vi aldri kom til å nå full innsikt i alle saker, men vi skulle strebe etter sannhet, sier Engelstad.

Han underslår ikke at *sannhet* kan være «ganske kompliserte greier». For hva betyr det at noe er sant? Det spørsmålet har filosofer strevet med i mer enn 2000 år.

Føllesdal husker godt kommentaren fra et av komitemedlemmene i en diskusjon om hva slags kunnskap man får fram i samfunnsforskning:

– «Vi driver en slags sannhetsfamlende prosess.» Det var godt sagt, synes jeg.

Betydningen av å jobbe med sannhet som rettesnor måtte også få en sentral plass i retningslinjene, argumenterte Engelstad. Han kan ikke huske at noen hadde store innvendinger – og godt var det.

– Hvis sannhetskravet hadde vært strøket fra retningslinjene, hadde jeg sagt opp jobben, fastslår Engelstad med en latter.

Jomfruelig mark

I februar 1993 var NESH klar til å la arbeidet bli innsisert: Utkastet til de aller første retningslinjene ble sendt på høring til forskningsinstitusjonene, forskningsrådet og departementene.

Invitasjonen til å si sin mening møttes med stort engasjement, og 50 instanser bidro med kommentarer og forslag. Før året var omme, presenterte komiteen det ferdige resultatet: 34 sider som skulle «hjelp forskere og forskersamfunnet å reflektere over sine etiske oppfatninger og

Forskningsetiske retningslinjer

Den første utgaven av NESHs retningslinjer ble lansert i 1993. De er siden revidert i 1999, 2006, 2016 og 2021. Det finnes også nasjonale forskningsetiske retningslinjer innen naturvitenskap og teknologi. Revidert versjon av disse er nå på høring.

I tillegg finnes det en rekke retningslinjer på medisinfeltet og dessuten egne veiledere for spesifikke forskningsområder.

De forskningsetiske komiteene har også sammen utarbeidet generelle forskningsetiske retningslinjer.

Kilde: forskningsetikk.no

holdninger, bli bevisst normkonflikter, og styrke evnen til å treffe velbegrunnede valg».

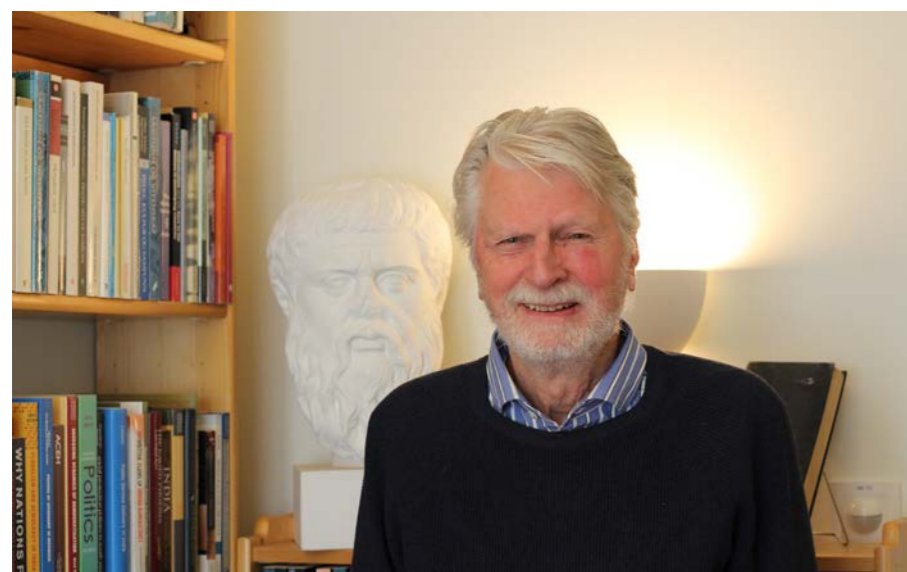
– Og sannhetsnormen fikk den plassen Engelstad mente den fortjente. Innledningsvis slås det fast at forskningens grunnleggende drivkraft er søken etter ny og bedre innsikt. Kunnskap er et mål i seg selv – for forskningens viktigste forpliktelse er å søke sannhet.

Neste skritt var å spre det glade budskap.

– Det var mye spredning av arbeidet som skulle gjøres, i en slags jomfruelig mark. Jeg ble invitert til ulike fora for å diskutere retningslinjene. Det var morsomt, beskriver Engelstad.

Hovedutfordringene i samfunnsvitenskap og humaniora ligger i gråsonene. Retningslinjene skulle opprette et refleksjonsrom.

Fredrik Engelstad

Fredrik Engelstad var den første komitelederen i Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). Foto: Elin Fugelsnes

Vidar Enebakk, som er sekretariatsleder i NESH i dag, synes de første retningslinjene har holdt seg godt. Foto: Elin Fugelsnes

Må holdes levende

Responser var stort sett positiv, minnes han, og tror det hang sammen med retningslinjenes innretning: De var ikke regler som ble tredd nedover hodet på folk, men oppfordret til refleksjon – og det kunne vel ikke være så farlig? Enkelte kritiske røster var det likevel.

– Noen mente for eksempel at forskningen i seg selv er så etisk at det kunne da ikke være nødvendig med noen retningslinjer.

– *Altså at forskningens natur var en slags garanti?*

– Det var noen som opplevde det slik, ja. Det er klart, hvis man er kjemiker og sitter på lab og skal bli kontrollert av fagfeller før man publiserer, så dreier det seg stort sett om objektive saksforhold. For oss i humaniora og samfunnsvitenskap ser dette helt annerledes ut.

30 år etter beskriver Engelstad sitt eget forhold til de forskningsetiske retningslinjene som passivt. Forklaringen er ikke at han fortsatt har dem under huden, sier han – det skyldes mer typen forskning han driver med.

– Jeg er ikke så tett på og kommer ikke i så mange dilemmaer som retningslinjene viser hen til, forklarer han.

«De fleste konklusjoner forblir foreløpige – vitenskapen kommer sjelden fram til endelige resultater eller sannheter. Dette gjelder i sterkere grad for humaniora og samfunnsvitenskap enn for de andre vitenskapene. Deres stoff er menneskelige valg og handlinger, normer og institusjoner, verker og tradisjoner, språk, tanke og kommunikasjon. Innlevelse og fortolkning er en helt nødvendig del av forskningsprosessen.»

Forskningsetiske retningslinjer fra NESH, 1993

Men i det store og hele er retningslinjene «veldig viktige», ifølge «the founding father».

– Samtidig er det avgjørende at man har en komité som ivaretar dem. Hvis for eksempel Universitetet i Oslo publiserte et forslag til retningslinjer, og så bare stod de på en plakat ... Det er ikke nok, man må ha noen som holder dem levende.

På kjempers skuldre

På et møterom i Kongens gate sitter Vidar Enebakk med den den fysiske manifestasjonen av det Engelstad snakker om: Fem hefter og mer enn 30 års arbeid med forskningsetiske retningslinjer. Enebakk er sekretariatsleder i NESH og har vært med på to av i alt fire revisjoner. Den siste medførte et dypdykk i de fire tidligere utgavene.

– Det som slo meg, var at selv om de ser veldig forskjellige ut, er det stor grad av kontinuitet, både i selve innholdet og i oppbygging og struktur, fastslår Enebakk.

Han gir honnør til den første komiteen, som klarte å lage et dokument som har stått seg så godt.

– Det er utrolig imponerende. For komiteer som kommer etter, blir det litt sånn *standing on the shoulders of giants*, beskriver han.

Ifølge Enebakk står sannhetsnormen fremdeles sterkt og har fått ny betydning i en postfaktuell tid preget av alternative fakta og økt press på vitenskapelige institusjoner. Samtidig må retningslinjene være et

levende dokument, så med jevne mellomrom trengs det tross alt en oppdatering.

– Etikken må være tilpasset virkeligheten til enhver tid, understreker sekretariatslederen.

Han peker særlig på betydningen av at retningslinjene reflekterer erfaringer NESH får gjennom henvendelser fra forskere og konkrete saker fra institusjonene. Enebakk trekker også fram tre andre faktorer som legger føringer for arbeidet: gradvis avdekking av feil og mangler, endringer i lovverk og ytre rammeverk, samt endringer i forskningspolicy både i Norge og resten av verden.

– Når summen av anomalier eller erfaringer blir stor nok, er det på tide med en revisjon.

Den beryktede jussen

Etter å ha finlest alle utgavene av retningslinjer, ser Enebakk noen tydelige trender. De henger særlig sammen med det etter hvert mye omtalte skillet mellom juss og etikk: Den nye forskningsetikkloven i 2007 og senere revisjonen av samme lov i 2017 ga økt fokus på vitenskapelig uredelighet. Samtidig satte EUs personvernforordning i 2018 en ny ramme for arbeidet med personvern.

– Begge disse lovene griper inn i arbeidet med retningslinjene på en måte som gjør at skillet mellom juss og etikk blir mer utydelig. Mange forskere og institusjoner sliter både med å forstå hva som er hva, og hvem som har ansvar for hva – forskerne selv,

institusjonene, personvernombudet eller de ulike forskningsetiske komiteene, påpeker Enebakk.

I den siste utgaven fra 2021 har komiteen forsøkt å rydde opp i denne forvirringen.

2500 bokser

For 30 år siden visste ingen hvordan de ferske retningslinjene ville slå an. I dag er ikke Enebakk i tvil om at de har sin plass i forskersamfunnet. Et tydelig eksempel på det er de 60 høringsinnspillene som kom inn under forrige revisjonsrunde.

– Det viser at veldig mange opplever retningslinjene som viktige og legitime, og noe de ønsker å ha eierskap til gjennom å få dem tilpasset sine behov, konkluderer sekretariatslederen.

Sannsynligvis sitter det misfornøyde bidragsytere rundt omkring i Norges forskerkontorer, oppgitt over at de ikke ble hørt. Men oversett, det har de ikke blitt, skal vi tro Enebakks beskrivelse av en revisjonsprosess.

– Arbeidsgruppa satt med et regneark som inneholdt 50 kolonner med forskningsetiske punkter og 60 rader med innspill. Alle kommentarer fra alle institusjoner ble drøftet. Vi lagde utkast til reviderte deler, som så ble systematisk vurdert av hele komiteen, punkt for punkt, ord for ord, komma for komma.

Spenninger mellom ulike fag og personlige preferanser gjør det nødvendig å gi og ta for å finne kompromisser, for sammen å lage et produkt som kan fungere for alle, forklarer sekretariatslederen.

– Det er enormt krevende – men kjempegøy! oppsummerer Enebakk. ■

Tre om NESH-retningslinjene

Nils Hallvard Korsvoll, leder i Akademiet for yngre forskere

Retningslinjene er viktige, både som retningslinjer for oss forskere og for å formidle viktige forskningsetiske prinsipper utad.

Jeg forsker på gjenstander og spørsmål knyttet til kulturminner og historisk materiale. Her er det mange ulike retningslinjer internasjonalt. Da er det veldig nyttig at NESH-retningslinjene gjør en sammenfatning for forskere i Norge gjennom punktet om kulturhistoriske kilder.

Både jeg og Akademiet for yngre forskere er opptatt av institusjonenes ansvar. Dette ble litt sterkere vektlagt etter revisjonen av retningslinjene i 2020, men jeg synes fremdeles for mye ansvar legges på den enkelte forsker.

Geir Skeie, vitenskapsombud ved Universitetet i Stavanger

Retningslinjene samler og klargjør sentrale prinsipper, regler og idealer for god praksis.

Jeg bruker dem særlig som hjelp og støtte i arbeidet med konkrete saker som vitenskapsombud. De er også sentrale i forberedelse og gjennomføring av undervisning og veiledning om forskningsetikk.

Retningslinjene er veldig bra, men de trekker kanskje et for skarpt skille opp mot naturvitenskap, slik at natur og andre levende vesener enn mennesker blir for usynlige i humaniora og samfunnsvitenskap.

Margareth Hagen, rektor ved Universitetet i Bergen

Retningslinjene er gode referanser i spørsmål og situasjoner som skulle oppstå. De ligger tett opp mot det forskerfellesskapet generelt forstår som god vitenskapelig praksis.

Jeg har brukt retningslinjene i mitt arbeid i universitetets redelighetskomite. Der har de bidratt til å strukturere min tenkning og mitt arbeid med forskningsetikk.

Jeg synes retningslinjene er godt formulert og dekkende, men en mer kortfattet og poengtert tekst kunne kanskje økt kjennskapet til og bruken av dem.

– Kjønnsperspektivet er sentralt i forskningsetikken

Det er store kunnskapshull om kvinners helse og kjønns betydning for helse, fastslår Kvinnehelseutvalget. Utvalget vil ha nye retningslinjer for forskning og får støtte fra etikk-komiteer.

AV ELIN FUGELSNES

Kjønn i forskning

Utvalget vurderer følgende punkter som forutsetninger for kjønnssensitiv forskning:

- Begge kjønn er som norm inkludert i all forskning som har relevans for menn og kvinner, inkludert grunnforskning og laboratorieforskning.
- Begge kjønn er tilstrekkelig representert i studieutvalg for at statistisk analyse kan gjennomføres kjønnspesifikt.
- I rapportering av forskningsresultater vises data separat for menn og kvinner, og det er gjennomført statistiske analyser av kjønn for relevante utfallsmål.
- Det er klare definisjoner på biologisk og sosialt kjønn.

Kilde: NOU (2023: 5) *Den store forskjellen – Om kvinners helse og betydningen av kjønn for helse*

Kvinners helse i Norge ble for første gang utredet av et utvalg oppnevnt i 1997, ledet av professor Johanne Sundby. Sundby-utvalget avdekket at det manglet kunnskap om kvinners helse, og understreket behovet for at kjønnsperspektivet måtte inn i både forskning, helsepolitikk og helsepraksis. Et konkret funn var at det ikke ble tatt tilstrekkelig hensyn til kjønn som variabel i medisinsk forskning, og at kjønnsperspektivet ofte ble utelatt. Utvalget foreslo flere tiltak for å styrke blant annet forskningen på og kunnskapen om kvinners helse.

Hvordan har det gått? Ikke så bra, ifølge Sundby-utvalgets etterfølger, Kvinnehelseutvalget. Flere av tiltakene er ikke fulgt opp, 25 år senere. Det slås fast i NOU-rapporten *Den store forskjellen*, som ble lansert i mars og nå er ute på høring.

På den ene siden finansierer Forskningsrådet, de regionale helseforetakene og andre aktører i større grad enn før viktig og relevant forskning på området. På den andre siden er det fortsatt store kunnskapshull om kvinners helse og kjønns betydning for helse. Det er også lite systematisert kunnskap om i hvilken grad kjønn i dag inkluderes som variabel i helsefaglig og medisinsk forskning.

Rettferdighet og nytteverdi

Helene Ingierd, direktør i De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK), mener Kvinnehelseutvalget retter oppmerksom-

het mot flere tema som har forsknings-etisk relevans.

– Kjønnsperspektivet er sentralt for å ivareta forskningens nytteverdi og det forskningsetiske prinsippet om rettferdighet i forskning. Dette siste handler blant annet om representativitet og at forskningen skal komme alle grupper til gode, forklarer Ingierd.

Vi vet at kjønn påvirker alt fra ulikhet i symptomer og sykdomsforløp til hvordan legemidler virker, eller helse- og omsorgstjenester brukes, konstaterer utvalget. Og både biologiske, genetiske, hormonelle og sosiale faktorer spiller inn.

Ikke oppdatert på 22 år

For å løfte kvinnehelsefeltet mener utvalget at det må settes i gang flere systematiske tiltak på tvers av sektorer, inkludert et strategisk forskningsløft. Et av tiltakene utvalget anbefaler, er at det utarbeides spesifikke nasjonale retningslinjer som stiller krav til kjønnsperspektiv i all medisinsk og helsefaglig forskning. Det omfatter også grunnforskning og laboratorieforskning.

Samtidig bør offentlig finansiering komme med krav om at retningslinjene følges.

Det finnes allerede råd å få, i «Retningslinjer for inklusjon av kvinner i medisinsk forskning». Disse er imidlertid mer enn 20 år gamle og har ikke blitt revidert siden utgivelsen i 2001. Den nasjonale forskningsetiske komité for

Biologiske, genetiske, hormonelle og sosiale faktorer bidrar til at kjønn har en betydning for helse. Illustrasjonsfoto: Shutterstock

medisin og helsefag (NEM), som er et faglig uavhengig organ innunder FEK, er ansvarlig for retningslinjene.

Komiteleder Kari Milch Agledahl forteller at NEM har hatt dem på radaren.

– Veldig mye har skjedd siden 2001. Blant annet har man blitt enda mer oppmerksom på biologiske forskjeller knyttet til kjønn som har stor betydning i medisinsk forskning på mange felt. NEM har sett behovet for å oppdatere retningslinjene, men vi har ikke hatt og har fortsatt ikke ressurser til å kunne prioritere revidering av retningslinjer, sier hun.

Agledahl forklarer det med at NEM bruker nesten all sin tid på å ivareta oppgaven som klageorgan for vedtak i Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK).

Fem millioner til nye retningslinjer

Kvinnehelseutvalget foreslår at retningslinjene fra 2001 kan brukes som utgangspunkt i arbeidet med nye retningslinjer. Disse bør utarbeides av FEK i samarbeid med Folkehelseinstituttet og Kilden kjønnsforskning.no, med innspill fra andre relevante aktører. Utvalget anbefaler

at FEK får en engangsbevilgning på fem millioner kroner for å lede dette arbeidet.

Ingierd er enig i kvinnehelseutvalgets vurdering av behovet for nye retningslinjer om kjønnsperspektiv i forskning. Hun påpeker at FEK tidligere har søkt Kunnskapsdepartementet om økte budsjettmidler til blant annet å oppdatere retningslinjer og veiledere i NEM.

– Utarbeidelse av forskningsetiske retningslinjer og veiledere er sentralt i komiteenes ansvar som rådgivende organ. For at de skal være nyttige for forskere og andre, må de være oppdaterte. Men NEM

har måttet nedprioritere denne oppgaven, bekrefter hun.

FEK har ennå ikke sendt inn sin høringsuttalelse, men Ingierd er i utgangspunktet positiv til Kvinnehelseutvalgets forslag. I så fall vil det være NEM som får det praktiske ansvaret, understreker hun.

Agledahl understreker at komiteen ønsker å bruke mer tid på å utforme slike retningslinjer.

– Det vil være gledelig hvis det bevilges nok penger til at vi faktisk kan gjøre dette arbeidet.

Koordinering og oppfølging

Kvinnehelseutvalget anbefaler at det følger med et nasjonalt koordinerings- og oppfølgingsansvar for de nasjonale retningslinjene, og at det settes av to millioner årlig til dette arbeidet.

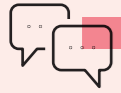
I rapporten heter det at plasseringen av dette ansvaret bør utredes av Helse- og omsorgsdepartementet. Den utvalgte aktøren skal bistå i en veilederrolle for forskere/prosjektansvarlige.

Ingierd mener det kan være hensiktsmessig å inkludere denne oppfølgingen i NEMs arbeid, men at ansvaret også bør tas av andre aktører, slik som REK.

– I dagens system er det REK som gir forhåndsgodkjenning av medisinsk og helsefaglig forskning, og de forskningsetiske vurderingene bør også inkludere kjønnsperspektivet, påpeker hun. ■

Veldig mye har skjedd siden 2001. Blant annet har man blitt enda mer oppmerksom på biologiske forskjeller knyttet til kjønn som har stor betydning i medisinsk forskning på mange felt.

Kari Milch Agledahl

Mer tid og rom til etikk i opplæringen

Obligatorisk opplæring i forskningsetikk kommer gjerne tidlig i utdanningen og som intensive blokker, men etikken er ikke noe man kan få raskt unnagjort.

Rani Lill Anjum
forsker i filosofi,
nestleder i NMBU
forskningsetisk
utvalg og medlem i
NESH

En kollega fortalte meg om sin egen opplæring i forskningsetikk. Den besto av en hel dag om informert samtykke. Mens dette var et relevant tema for de fleste i kurset, forsket hun selv på fisk.

Dette eksemplet sier noe om utfordringen med å sikre at ingen ender opp uten en reell opplæring i forskningsetikk. I intensive kurs, der etikken gis en dag eller to, er det vanskelig å velge ut tema som treffer absolutt alle.

Min egen erfaring er at uansett hvilket forskningsetisk tema jeg underviser i, så blir jeg stående igjen etterpå og svare på spørsmål om helt andre tematikker og problemstillinger.

Et månedlig forskningsetisk forum

For hva som oppleves som nyttig, relevant og viktig fra forskningsetikken, endrer seg over tid og følger stadiene i forskningsprosessen og forskerkarrieren. Noe er nyttig når man er helt fersk, men senere oppstår nye behov og spørsmål.

I løpet av min tid i det nasjonale Granskningsutvalget behandlet vi uredlighetssaker som lett kunne ha vært unngått gjennom forebyggende tiltak som

bedre opplæring, rådgivning og bevisstgjøring rundt etikk.

Dette var motivasjonen min for å etablere NMBU forskningsetisk forum, en uformell møteplass der forskningsetiske spørsmål kan tas opp i trygge rammer. Forumet har månedlige møter, og retter seg mot forskere fra alle karrierestadier og hele NMBU. Dermed blir seniorene oppdatert i forskningsetikk, mens juniorene får innblikk i forskningsetiske perspektiver og problemstillinger fra erfarne forskere.

Tester ut nytt kursformat

Jeg mener at opplæring i forskningsetikken ikke kan gjøres unna i en fei, men egner seg best for et kontinuerlig og skikkelig langsomt opplegg. Derfor tester vi nå ut et kursformat for forskerutdanningen med vekt på fleksibilitet, valgfrihet og tverrfaglig diskusjon.

Kurset i vitenskapsteori og forskningsetikk ble opprettet oktober 2022. Det skal være et alternativ til våre eksisterende, mer intensive kurs, og tilbys i sammenheng med Forskningsetisk forum. Mens hvem som helst kan delta på første halvdel av hver samling, er andre halvdel forbeholdt ph.d.-kandidater og postdoktorer, der de diskuterer den aktuelle tematikken i tverrfaglige grupper. Man trenger ikke være påmeldt kurset for å delta. Samme opplegg tilbys som Vitenskapsteoretisk forum.

Kurset tar opp noen sentrale tema, men kandidatene oppfordres til å komme med

sine ønsker. Åpen publisering og røvertidskrift, forhåndsgodkjenning av forskerprosjekter, og faren for hets når man deltar i offentlig debatt, er blant temaene som er foreslått.

Man kan når som helst melde seg opp og fullføre kurset gjennom hele utdanningsløpet. Man møter bare på de temaene man finner relevant, og kurset er godkjent når man kan dokumentere deltagelse på minst ti møter. Alle skriver tre refleksjonsbidrag til klassebloggen.

Treffer ulike behov

Tilbakemeldingene fra kursdeltakerne er positive. De setter pris på tematisk fleksibilitet og at det er enkelt å kombinere med andre kurs, utenlandsopphold, sykdom og foreldrepermisjon.

Dette formatet, med kombinert forskningsetisk forum og forskerutdanning, egner seg ypperlig til å styrke opplæringen av både juniorer, seniorer og nyansatte i en jafs.

Å lage separate kurs rettet mot ulike karrierestadier kan være både dyrt og tidkrevende. Man risikerer også å bomme på relevans. Ved å heller tilby større variasjon i tema og over tid kan man både treffe ulike forskeres behov og bidra til å øke den etiske kunnskapen, bevisstheten og refleksjonen i institusjonen. ■

Foto: Linda Bournane Engelberg / Fritt Ord

Fritt Ord-pris til Russland-forsker

– Å forklare er ikke å forsvare, sa forsker Julie Wilhelmsen da hun mottok Fritt Ords Pris 2023. Wilhelmsen er forsker ved Norsk Utenrikspolitisk Institutt, NUPI. Hun får prisen for å ha bidratt med nyanserende faglig kunnskap i et opphetet offentlig ordskifte før og etter Russlands fullskala-invasjon av Ukraina. Hun har gjennom dette vist betydningen av ytringsmot og utøving av akademisk ytringsfrihet i praksis, heter det i begrunnelsen.

Kilde: frittord.no

Si din mening om retningslinjene

En revidert versjon av retningslinjene fra Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) er ute på høring. Bakgrunnen for revisjonen er endringene som skjer i forskningslandskapet og i regel- og rammeverket, deriblant den nye forskningsetikkloven fra 2017.

NENT vil gjerne høre om eventuelle uklarheter, problematiske påstander, forskningsetiske uenigheter eller utelatelser – men også om det som fungerer godt. Høringsfristen er 15. august.

Kilde: forskningsetikk.no

200

ganger ble vitenskapelige beslutningsprosesser politisert under den fire år lange Trump-administrasjonen, ifølge undersøkelser fra The Union of Concerned Scientists. Til sammenligning fant de 98 tilsvarende eksempler under George W Bushs presidentskap i 2001–2009.

Kilde: nature.com

Illustrasjon: Shutterstock

Råd om rettferdighet og likhet

Globale forskningssamarbeid har lenge vært preget av urettferdige praksiser. Gjennom hele forskningsprosessen tas det avgjørelser i de rike landenes favør, fra hva det skal forskes på, til hvem som får være medforfatter på artikler, eller hvem som skal eie innsamlede data.

Problemstillingen stod på agendaen under Verdenskonferansen i forskningintegritet i 2022. Nå har en gruppe etikk eksperter med utspring i konferansen publisert «The Cape Town Statement on Fostering Research Integrity through Fairness, Equity and Diversity». Erklæringen inneholder 20 anbefalinger rettet mot alle aktører som er involvert i forskning.

Kilde: wcrif.org

Illustrasjon: Shutterstock

Rødt flagg for nær tre av ti biomedisinske artikler

Forskere i Tyskland har flagget mulig tvilsomme artikler (*red-flagged fake publications, RFPs*) ved å se på tre indikatorer: bruk av privat e-post til korrespondanse, artikler med internasjonale medforfattere og sykehustilknytning.

En analyse av over 15 000 artikler i PubMed ga en RFP-rate på 28 prosent i 2020, mot 16 prosent i 2010. Indikatorene ble utarbeidet etter en spørreundersøkelse til forskere. Metoden kan brukes for å sile artikler før nærmere undersøkelser gjennomføres, skriver de tyske forskerne i en artikkel som ennå ikke er fagfelleurdert (preprint).

Kilde: medRxiv

« Da jeg skrev søknaden, innså jeg plutselig at jeg spurte staten om lov til å få skrive hvilken partitilhørighet amerikanske toppolitikere har. Da kjente jeg at slik kan vi ganske enkelt ikke ha det.

Carl Öhman ville forske på satire på TikTok. Erfaringene med det svenske systemet for etikkvurdering endte med et opprop med krav om endring, ifølge Forskning & Framsteg.

Brev-bombe fra Einstein

Et brev signert Albert Einstein fikk enorm historisk betydning og skulle bli den ene store feilen han angret på.

TEKST INGRID S. TORP

Da fysiker Leo Szilard begynner å diktere et brev til «F. D. Roosevelt, president i De Forente Stater», kikker stenograf Janet Coatesworth opp på ham i vantro. Da Szilard nevner «ekstremt kraftige bomber», kommenterer hun siden at hun tenkte: «Det overbeviste meg! Jeg var sikker på at jeg jobbet for en 'gærning'.» Det hele toppe seg da Szilard avslutter diktatet med «Yours very truly, Albert Einstein». Det går flere år før Coatesworth får klarhet i hva hun har bidratt til denne augustdagen i 1939, et brev som vil endre historien dramatisk.

Tyskerne blir først ute

Ungarske Szilard jobbet med kjernekraft i Storbritannia i en årrekke. Han forsket særlig på stoffene indium og beryllium. Allerede i 1934 søkte han patent på konseptet kjernefysiske kjedereaksjoner drevet av nøytroner, men han ba om at det skulle hemmeligstemples. Senere overdro

Russell-Einstein Manifesto

Manifestet ble publisert i 1955 og oppfordret verden til å «tenke på en ny måte», ettersom atomvåpen nå truet menneskets eksistens. Manifestet ga opphav til Pugwash-bevegelsen som arrangerer forskerkonferanser og jobber mot atomvåpen.

Kilde: pugwash.org

han patentet til britiske myndigheter, av frykt for at det skulle falle i tyske hender.

I 1936 formulerer Szilard sin bekymring i et brev til sin fagfelle, den anerkjente Lord Rutherford. Han spekulerer i hva konsekvensene kan bli om han lykkes med sine indium-eksperimenter:

«... vi ville for første gang måtte se for oss den teoretiske muligheten for kjernefysiske kjedereaksjoner. (...) Det er svært usannsynlig at misbruk av kjedereaksjoner kan forhindres hvis de vil kunne frembringes og bli allment kjent i løpet av de neste par årene.»

Gjennombruddet kommer fra Otto Hahn og Fritz Strassmann i desember 1938. Tyskerne gjør samme forsøk som Szilard, men bruker uran i stedet for beryllium. Når uran bombarderes med nøytroner, deler stoffet seg, det fisjonerer. I prosessen dannes nye nøytroner, og disse gir grunnlag for en kjedereaksjon.

Året etter publiserer en tysk forsker artikkelen «Can Nuclear Energy Be Utilized for Practical Purposes?». Her står det at frigjøringen av energi i en slik prosess trolig vil gi en «ekstremt voldelig eksplosjon». Nå er det ikke lenger tvil om at kjernekraftens potensial er allment kjent.

En overrasket pasifist

Szilard er på denne tiden i eksil i USA og forsker ved Columbia University sammen med blant andre nobelprisvinner og eksil-italiener Enrico Fermi. De innser snart at forsøkene deres må oppskaleres. De trenger 50 tonn karbon og fem tonn uran. Og finansiering. Samtidig blir Szilard gjort oppmerksom på en ny bekymring fra kollega Eugene Wigner:

Tyskland kan komme til å ta kontroll over Belgia, og dermed kolonien Kongo – verdens viktigste kilde til uran.

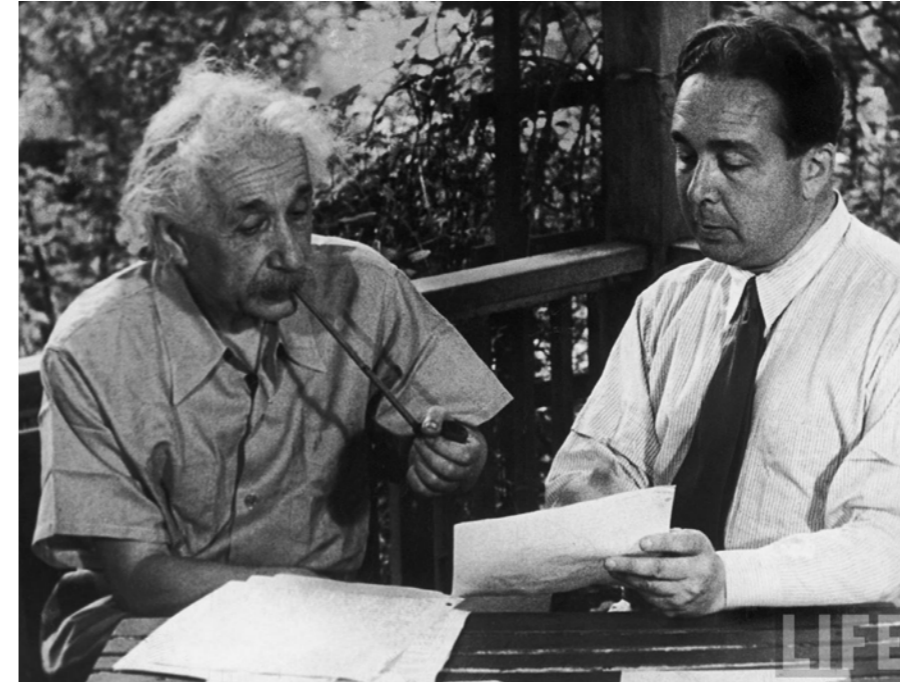
Wigner og Szilard blir enige om å varsle belgiske myndigheter. De bestemmer seg for å involvere Szilards tidligere kollega kjendis-fysiker Albert Einstein, som også kjenner den belgiske kongefamilien.

12. juli kjører Wigner og Szilard av sted til Long Island og spør seg frem til de finner Einsteins hjem. Over et glass iste på terrassen forklarer de situasjonen og Szilards siste beregninger for Einstein, relativitetsteoriens far. De legger ut om hvordan fisjon kan skape kjedereaksjoner som gir opphav til atombomber. $E = mc^2$ betyr at masse kan omdannes til enorme mengder energi, og fisjon er den mest effektive måten å forløse denne energien på.

Einstein, som har levd tilbaketrasket en stund og ikke fulgt fagfronten, responderer sakte med: «Det hadde jeg ikke tenkt på i det hele tatt.» Han vet at atomkraft er en teoretisk mulighet, men har ikke trodd det vil realiseres i hans levetid.

Einstein er uttalt pasifist. Han går likevel med på å bidra til et brev til den belgiske ambassadøren, med kopi til den amerikanske utenriksministeren. Han og Szilard lager et utkast. Szilard er imidlertid litt usikker på planen. Etter noen sonderinger kommer han i kontakt med Dr. Alexander Sachs. Han er Roosevelts rådgiver og mener brevet må gå direkte til presidenten, han vil selv overlevere det.

Og slik blir det. Einstein går med på den nye planen, dikterer et kort utkast på tysk og overlater til Szilard å utforme to versjoner: et kort og et langt brev. Einstein

I forbindelse med en filminnspilling i 1946 gjenskapte Albert Einstein og Leo Szilard øyeblikket da de i august 1939 skisserte brevet til presidenten. Foto: Los Alamos National Laboratory's photostream / Flickr (CC BY-NC-ND 2.0)

signerer disse, og brevet med Szilards utdypende tekniske beskrivelse overleveres Sachs. Slik blir Einstein stående som eneste avsender av brevet som skal få historiske konsekvenser.

«En æra med ødeleggelser»

Rådgiverens møte med Roosevelt finner sted først 11. oktober, ettersom presidenten har vært opptatt etter Tysklands invasjon av Polen. Sachs legger frem saken og blir bedt om å komme tilbake neste dag. Etter nok en gjennomgang avbryter presidenten og sier: «Alex, det du prøver, er å forsikre deg om at nazistene ikke sprenger oss i luften?» «Nettopp», svarer Sachs.

Dermed går startskuddet for det som skal bli Manhattan-prosjektet, der mer enn 125 000 personer jobber for å frembringe verdens første atombomber. De færreste av dem vet at det er akkurat det de jobber med, prosjektet er strengt hemmelig. Albert Einstein, som er jødisk, tysk, pasifist og dessuten kjendis, får ikke sikkerhetsklarering til å bidra.

Szilard deltar i det videre arbeidet, med mål om å kunne møte eventuelle tyske atomangrep med samme midler. Når bomben omsider er et faktum, endres

også planene – nå ønsker USA å bruke bomben offensivt for å stoppe krigen. Szilard engasjerer seg for å stanse dette. I juni og juli 1945 signerer mer enn 150 forskere underskriftskampanjer som sendes til president Harry Truman der de ber ham om ikke å ta bomben i bruk mot Japan.

I sitt brev skriver Szilard at den som tar bomben i bruk «kan måtte bære ansvaret for å åpne døren til en æra med ødeleggelser av et omfang man ikke kan forestille seg». Men oppropet ble ikke godt mottatt i politiske kretser, og nådde Truman først etter at bombene hadde falt. 6. august slippes Little Boy, og tre dager senere Fat Man. Anslagsvis 200 000 sivile blir drept.

En stor feil Einsteins respons på nyheten om bombingen var: «Ve meg!» (Vey Iz Mir). I 1946 startet Einstein og Szilard the Emergency Committee of Atomic Scientists. Komiteens mål var å advare publikum om farene ved atomvåpen og fremme fredelig bruk av atomkraft og verdensfred – for å sikre at atomvåpen aldri ble brukt igjen. I komiteens styre satt blant andre Linus Pauling, som Einstein senere skal ha betrodde følgende til, måneder før han døde i 1954: «Jeg gjorde én stor feil i livet, da jeg

signerte et brev til president Roosevelt som anbefalte å lage atombomber.»

Utviklingen av atombomben har blitt stående som en milepæl i naturvitenskapelig forskning. En av forskerne på Manhattan-prosjektet, Joseph Rotblat, bestemte seg for å samle forskere i arbeidet mot farlige våpen allerede i 1944. Han fryktet for menneskehetens fremtid. Rotblat skrev et opprop mot atomvåpen (faktaboks) som ga utgangspunkt for Pugwash-bevegelsen. Organisasjonen samler fortsatt forskere til årlige konferanser i arbeidet mot atomvåpen. Den ble tildelt Nobels Fredspris i 1995 for sitt arbeid. ■

Kilder: *Genius in the Shadows: a Biography of Leo Szilard, The Man Behind the Bomb* av William Silard; *The Manhattan Project. The Birth of the Atomic Bomb in the Words of Its Creators, Eyewitnesses, and Historians* av Cynthia C. Kelly; American Museum of Natural History; <https://www.haaretz.com>; www.snl.no

Varseltrekanter om rase og forskningsetikk

To hundre års forskning om rase viser hvordan ideologi og politikk filtrer seg inn i vitenskapen. Historikeren Jon Røyne Kyllingstad dokumenterer både endring og kontinuitet på dette brennbare feltet, og sporene skremmer.

TEKST **THOMAS HYLLEND ERIKSEN**, professor ved Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo

Dette omfattende, rikt illustrerte og grundige arbeidet vil bli stående lenge som den definitive boken om rase på norsk. Jon Røyne Kyllingstad har arbeidet med temaet i mange år, og *Rase* dekker feltet på en nøktern, autoritativ og innsiktsfull måte, med en fin balanse mellom norsk og internasjonal diskurs og praksis de siste to hundre årene.

Det er umulig å yte en bok av dette omfanget rettferdighet i en kort anmeldelse. Derfor vil jeg, i stedet for å forsøke på en oppsummering, legge vekt på de vitenskapsteoretiske og forskningsetiske implikasjonene av Kyllingstads arbeid.

Allerede i innledningen slår forfatteren fast at rase er en sosial og kulturell konstruksjon, altså at det per i dag er vitenskapelig uholdbart å dele menneskeheten inn i separate raser (og blandingsraser). Han minner likevel om at rase fortsetter å eksistere, i likhet med andre sosiale konstruksjoner som penger og lovverk, og kommer til uttrykk gjennom ekskludering og diskriminering i mange deler av verden.

Rasevitenskap og politikk

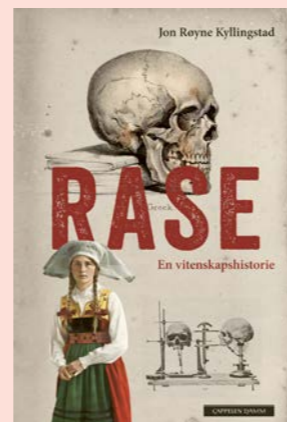
Kyllingstad viser at historien om den vitenskapelige rasismen er mangfoldig. Kant mente at afrikanere var uintelligente fra naturens side, men flere av hans samtidige hevdet noe annet. Frenologien, læren om skalleformens sammenheng med kognitive evner, var kontroversiell fra

begynnelsen i 1790-årene, men mange seriøse forskere og filosofer (som Hegel) tok den på alvor. Debatten om monogenisme versus polygenisme – altså om alle mennesker har felles opprinnelse, eller om rasene var skapt separat – førte til splittelse i Londons Etnologiske Selskap så sent som i 1860-årene, lenge etter at slaveriet var avskaffet.

Som Kyllingstad sier, kan man ikke unnskyldte rasistiske tenkere på 1800-tallet med at de var «barn av sin tid». Det fantes alltid noen som insisterte på menneskets psykiske enhet, altså at det ikke fantes mentale forskjeller mellom rasene. Dette prinsippet er selvfølgelig en forutsetning for sammenlignende kulturforskning.

Forskningen om rase har alltid vært sammenvevet med ideologi. I Storbritannia og Frankrike handlet mye av forskningen om forholdet mellom afrikanere og europeere; i USA var forholdet mellom hvite og ikke-hvite (inkludert både urfolk og svarte) i fokus, mens forskningen i Tyskland og Skandinavia dreide seg mye om forholdet mellom germanerne og andre europeiske grupper. Norske migrasjonsteorier var preget av slike hensyn.

Kyllingstad trekker fram eventyrfortelleren P. Chr. Asbjørnsen, som i en opplysningsbok for barn konkluderte at den «æthiopiske race» bestod av «Negre, Kaffer og Hottentotter» og var den rasen som «mest nærme sig Aberne». Andre, som Ernst Sars, antok at de medfødte forskjellene mellom europeiske folkeslag

TITTEL
Rase: En vitenskapshistorie

FORFATTER
Jon Røyne Kyllingstad

UTGIVER
Cappelen Damm

UTGIVELSEÅR
2023

ANTALL SIDER
424

ISBN
9788202254780

Frenologien, læren om skalleformens sammenheng med kognitive evner, var kontroversiell fra begynnelsen i 1790-årene, men mange seriøse forskere og filosofer tok den på alvor. Illustrasjonsfoto: Shutterstock

var uviktige. Forskjellene mellom europeere og andre raser var derimot så betydelige at blanding ville skape bastarder, som «er daarlige gods, baade i aandelig og legemlig henseende».

I samtlige tilfeller var raseforskningen et middel til å gi vitenskapelig legitimitet til en hierarkisk samfunnsorden der ulikhet ble betraktet som naturgitt og i all hovedsak uforanderlig.

Detroniseringen av rasevitenskapen

Kyllingstad tegner et bilde som utover i forrige århundre ble mer komplisert. Sammenlignende kulturforskning basert på grundig etnografi viste at forskjeller som hadde vært ansett som medfødte, var produkter av historie og kultur. Imidlertid levde ideer om slike forskjeller videre i respektable vitenskapelige miljøer. Skallemåling pågikk i Norge til langt ut i forrige århundre. Særlig samene ble parkert som «kortsjaller» med begrenset potensial, men også vestlendinger ble regnet som mistenksomme kortsjaller, og det ble hevdet at det var derfor de hadde en tendens til å stemme Høyre.

Etter 1945 har det vært bred enighet blant forskere om at rene raser ikke finnes, og at medfødte forskjeller mellom grupper ikke påvirker kognitive evner. Ikke desto mindre fortsatte hard assimileringspolitikken overfor minoriteter i land som Norge, ut fra en tanke om at de avanserte nordmennene hadde en plikt til å sivilisere

sere samer og andre minoriteter. Resultatet var i mange tilfeller et permanent kulturtap.

De forskningsetiske og vitenskapsteoretiske implikasjonene av Kyllingstads arbeid har overføringsverdi også til andre felt. For det første er vitenskapen sammenvevet med samfunnsproblemer og farget av rådende ideologi eller mentalitet. For det andre er vitenskapelig forskning ikke moralsk uskyldig. Det finnes ingen dom uten fordom, ingen forståelse uten forforståelse, som filosofen Gadamer uttrykker det. Verden er full av potensielle objektive fakta, og hvilke som velges ut, og hvordan de sorteres, er styrt av ikke-objektive kriterier.

Rase i dagens Norge

I de siste kapitlene tar Kyllingstad for seg rase i dagens Norge. Bildet er sammensatt, men det er verdt å merke seg at eventuell uenighet om rasebegrepet ikke går mellom humanistiske fag og naturvitenskap. Blant rasebegrepets skarpeste kritikere er biologer som Stephen Jay Gould og Jon Marks.

I denne delen diskuterer Kyllingstad også den misvisende bruken av ordet *etnisitet* i dagens norske offentlighet. Etnisitet er rent faktisk en relasjon mellom to grupper som betrakter seg som kulturelt forskjellige, og som antar at de har ulik opprinnelse. Slik ordet brukes i politisk og journalistisk dagligtale, betyr

det imidlertid det samme som rase, og etnisk norsk betyr i praksis hvit.

Mye tyder med andre ord på at selv om vitenskapen lenge har vist at rasebegrepet er et blindspor, lever det videre i beste velgående i sosialt liv. Blinklysene på bilen viser ikke nødvendigvis hvor hjulene er på vei.

Kyllingstads bok vil bli stående som et referanseverk. Den er omfattende, etterrettelig og velskrevet, og viser sammenhengen mellom særnorske forhold og verden utenfor på en forbillig måte. Den setter også opp noen varselrekanter med høy relevans for vitenskapsteori og forskningsetikk generelt. ■

Jon Røyne Kyllingstad viser at historien om den vitenskapelige rasismen er mangfoldig. Foto: Live Vedeler Nilsen, VG / NTB

Forskerkraft og bærekraft

Ytringsfrihet er for meg et selvfølgelig demokratisk gode. Vi trenger modige og klare forskerstemmer, men aktivisme er ikke nødvendigvis svaret.

Like før jul ble den globale Naturavtalen vedtatt, med mål om at 30 prosent av hav og landområder skal bevares innen 2030, og at all natur skal forvaltes bærekraftig.

FNs generalsekretær António Guterres sier menneskeheten er på tynn is. Ekspertene påpeker at natur- og klimakrisen henger sammen og ikke kan løses hver for seg.

Utfordringene som kloden vår står overfor, er dokumentert gjennom utallige vitenskapelige arbeider. Likevel opplever unge naturforskere at det ikke er tilstrekkelig bare å være forsker.

Er ikke forskning nok lenger?

Interessegrupper utfordrer våre forskere til å være med på opprop både på generell basis og som aksjonsform mot nasjonale vedtak der natur og klima ikke bli tatt på alvor. Noen forskere har valgt å bli en del av Scientist Rebellion. De opplever at faglige argumenter ikke blir hørt, og at sivil ulydighet må til.

Elin Lerum Boasson, professor i statsvitenskap ved UiO og hovedforfatter i FN's klimapanel, vurderer det annerledes. Ved å være i forskningsfront kan man styre kunnskapsutviklingen, og dermed påvirke hvordan kunnskapen blir tolka og brukt av de som bestemmer. Da er det avgjørende å kunne snakke med alle, påpeker hun i et intervju med Forskerforum. Boasson erkjenner samtidig at det noen ganger må aksjoner til for å få oppmerksomhet i den offentlige debatten.

Men skal forskerrollen, tittel og tilhørighet kunne brukes for å få ekstra kraft i sivil ulydighet?

Lågendeltaet og Fosen-saken

I NINA er det overordna målet vårt å bidra med kunnskap for en bærekraftig samfunnsutvikling. NINA skal være synlig i samfunnsdebatten, og det oppnår vi bare dersom våre forskere er gode formidlere og tydelige stemmer.

Dette har forskerne stor frihet til innenfor rammene av vår Vær bevisst-plakat. Forskerne

har selv ansvar for å vurdere forholdet mellom rollene sine som forsker og som samfunnsengasjert innbygger, men får gjerne gode råd fra egen leder eller kommunikasjonsavdelingen.

De opphetede diskusjonene i media rundt både veiløsningen i Lågendeltaet og vindkraft versus urfolks rettigheter på Fosen førte til stort engasjement også blant våre forskere. De ønsket å bidra med relevant kunnskap fra andre prosjekter, og vi diskuterte nøye rollen til både NINA og forskerne.

Vi landet på at forskerne skulle skrive innlegg og gi intervjuer der de belyste kunnskapsgrunnlaget, med mål om å bli lyttet til av de som skulle fatte beslutningene.

Jeg heier på engasjement og forskere som brenner for å ta vare på kloden.

Ønsker å gjøre en forskjell

Noen ganger er aksjonister og sivil ulydighet avgjørende for at storsamfunnet og politikere skal agere. Jeg heier på engasjement og forskere som brenner for å ta vare på kloden og å gjøre en forskjell. Men å aksjonere kan svekke både forskerens egen og kollegers faglige integritet og troverdighet.

Som leder er mitt ansvar å sikre klare rammer og forståelse for det ansvaret som hviler på forskerrollen og grupper av forskere, slik at vi gjør gode vurderinger når dilemmaer oppstår. Mitt klare råd til forskere i slike situasjoner er at de ikke bare tenker på kort sikt, en enkelt sak eller aktuell kampanje.

Hva og hvilken stemme gir mest innflytelse på lang sikt? Hva sikrer natur, klima og bærekraft? Jeg mener at forskerstemmen og vitenskapen gir makt og innflytelse, så lenge de vernes og ivaretas som nettopp det. ■

– Noen sitater blir for sensitive

Hvordan oppleves det å skulle utføre aborter i Etiopia? Det vet Emily McLean mye om, men er forsiktig med hva hun deler.

TEKST **ELIN FUGELSNES**

FOTO **PRIVAT**

– Det har vært veldig utfordrende. Til tider har jeg stilt spørsmål ved om dette er noe man burde forske på eller ikke, sier McLean.

I to perioder har hun bodd i Etiopia for å gjøre feltarbeid. Der har hun intervjuet helsearbeidere som jobber med abort.

– Jeg har vært redd for at funnene mine skulle tolkes feil eller misbrukes i en agenda. På et polarisert felt som abort kan det lett skje.

Hun har også vært bekymret for at forskningen hennes skulle ha negative konsekvenser for dem som har deltatt, ved at arbeidsforholdene deres forverres, eller de blir identifisert.

– Det er veldig stigmatiserende å jobbe med abort i Etiopia. Mange jeg har snakket med, skjuler det for ektefelle, familie og venner. Mange blir også mobbet av kolleger som ikke utfører aborter.

Essensielle portvoktere

I 2005 vedtok Etiopia store lettelser i abortlovgivingen. Det har bidratt til å få ned det høye antallet dødsfall som følge av utrygge aborter. Nå er det langt flere grunner til å innvilge abort, og kvinnens egen beretning skal være tilstrekkelig bevis.

– Men fortsatt mangler mange tilgang på trygge aborter, særlig i rurale strøk, forteller McLean.

Forklaringene kan være mange, men helsearbeiderne spiller en essensiell rolle, ifølge stipendiaten.

– Det er de som møter kvinnene og hører deres historie, og de som tolker

lovverk og retningslinjer. De er portvoktere som tar den endelige avgjørelsen om abort tilkjennes eller ikke.

Stipendiaten har vært særlig interessert i etiske dilemmaer. Helsearbeiderne har fortalt om usikkerhet rundt tolkning av loven. De har bekjent kvalene ved å avvise en kvinne som de antar ender opp med å ta ulovlig abort. De har fortalt om både glede, skam og skyldfølelse.

Mer innsikt i erfaringene til disse portvokterne kan legge til rette for bedre opplæring av helsepersonell, håper hun. På sikt ser hun for seg at det vil øke kvaliteten og tilgangen på tjenestene.

Viktig lokal støttespiller

McLean er opptatt av prinsippet om ikke å gjøre skade. Deltagerne kunne hun skjerme gjennom anonymisering. Politiske konsekvenser var det vanskeligere å få kontroll over. På den andre siden har hun latt seg styre av et annet viktig prinsipp: å gjøre godt.

– Så mange av dem jeg har snakket med, har vært så glad for at de endelig har fått muligheten til å fortelle sin historie. Det har motivert meg til å fortsette.

Nå har hun sendt fra seg sin andre vitenskapelige artikkel, om det spesielt sensitive temaet andre-trimester-aborter. I Etiopia er abort tillatt fram til uke 28.

McLean understreker betydningen av at den ene veilederen hennes er etiopisk og kjenner konteksten og samfunnet godt. I skrivefasen har sitater og avsnitt blitt sendt fram og tilbake og finpusset.

Emily McLean

– stipendiat ved Institutt for global helse og samfunnsmedisin ved Universitetet i Bergen

Ærlig og korrekt informasjon er avgjørende for å bidra til konstruktive debatter, mener stipendiaten.

– Det er ikke slik at funn i seg selv ikke skal rapporteres, men jeg har måttet være mindre eksplisitt og mer nøytral i formuleringene.

De som jobber med andre-trimester-aborter, må forholde seg til fostre som ser ut som små mennesker. Mange av skildringene McLean har fått, forblir hos henne.

– Noen sitater blir for sensitive når de står svart på hvitt. ■

Hold deg oppdatert om forskningsetiske spørsmål: Abonnement på Magasinet Forskningsetikk er gratis!

Bestill papirutgave og/eller digital utgave av bladet på forskningsetikk.no/abonner eller send e-post til ab@forskningsetikk.no.

- Magasinet Forskningsetikk kommer ut fire ganger i året.
- Det er mulig å abonnere til hele institusjonen din – oppgi via e-post hvor mange utgaver du vil ha tilsendt.
- Skal du flytte? Husk å melde adresseendring.

**De nasjonale
forskningsetiske
komiteene**

DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEENE
Kongens gate 14 • 0153 Oslo
Telefon: 23 31 83 00
www.forskningsetikk.no

NEM • Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag. NENT • Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi
NESH • Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora. GRANSKINGSUTVALGET • Nasjonalt utvalg for gransking av uredelighet i forskning